

JAN WAWRZYŃCZYK
WSP Bydgoszcz

ROZBIEŻNOŚCI PARADYGMATYCZNE RZECZOWNIKÓW CZESKICH W ZESTAWIENIU Z ICH BLISKODŹWIĘCZNYMI POLSKIMI ODPOWIEDNIKAMI SŁOWNIKOWYMI

Język polski i czeski, podobnie jak i inne pary języków słowiańskich, wykazuje charakterystyczne niezgodności rodzajowo-deklinacyjne pomiędzy pewnymi grupami rzeczowników, które w słownikach przekładowych są sobie przyporządkowane jako ekwiwalenty bliskodźwięczne typu *akvarel akwarela, maz maź, bílek białko, klávesa klawisz* itp. Aby wyjaśnić to zjawisko w aspekcie diachronicznym, trzeba na wstępie określić jego zasadnicze rozmiary i strukturę współczesną. W tym celu dajemy tutaj klasyfikację par rzeczowników wybranych ze słownika B. Vydry (B. Vydra, *Česko-polský slovník*, Praha 1958, 2. vydání), którego objętość jest wystarczająco duża (ok. 60 tys. haseł), by zaczerpnięty zeń materiał uznać za reprezentatywny dla całości badanego zjawiska.

Pierwszy podział opiera się na rodzaju gramatycznym jako kategorii syntaktycznej skupiającej rzeczowniki determinujące w identyczny sposób formy przydawki przymiotnej. Z tego punktu widzenia wyróżniamy 11 klas czesko-polskich par rzeczownikowych:

- 13 — czeskiemu rodzajowi męskiemu nieżywotnemu odpowiada polski rodzaj żeński,
- 14 — czeskiemu męskiemu nieżywotnemu odpowiada polski nijaki,
- 22 — czeskiemu męskiemu żywotnemu odpowiada polski męski żywotny,
- 23 — czeskiemu męskiemu żywotnemu odpowiada polski żeński,
- 31 — czeskiemu żeńskiemu odpowiada polski męski nieżywotny,
- 32 — czeskiemu żeńskiemu odpowiada polski męski żywotny,
- 33 — czeskiemu żeńskiemu odpowiada polski żeński,
- 34 — czeskiemu żeńskiemu odpowiada polski nijaki,
- 41 — czeskiemu nijakiemu odpowiada polski męski nieżywotny,
- 43 — czeskiemu nijakiemu odpowiada polski żeński,

44 — czeskiemu nijakiemu odpowiada polski nijaki.

Brak natomiast odpowiedniości: czeski męski nieżywotny — polski męski nieżywotny (11), czeski męski nieżywotny — polski żywotny (12), czeski męski żywotny — polski męski nieżywotny (21), czeski męski żywotny — polski nijaki (24), czeski nijaki — polski męski żywotny (42). Zwraca na siebie uwagę czeski rodzaj żeński, któremu odpowiadają wszystkie cztery rodzaje polskich rzeczowników.

Podstawę dalszych podziałów wymienionych klas stanowią określone cechy paradygmatu rzeczownika, przede wszystkim wykładnik nom. sg.

Podklasa 131. Rzeczowniki czeskie mają w nom. sg. końcówkę - Ø, zaś polskie -a; por. terč tarcza, tein teina, podnět podnieta. Razem 93 pary, wśród których największy udział mają rzeczowniki z wygłosem tematu na -n (37 par), przy czym aż w 29 wypadkach są to nazwy różnorodnych substancji z zakresu chemii, farmacji, biologii itp. oraz nazwy wyrobów przemysłowych z quasi-sufiksem -in.

Podklasa 132. Tu zarówno w czeskich, jak i w polskich rzeczownikach końcówka nom. sg. jest zerowa; por. hrtan krtań, prs pierś, přístav przystań. znaleziono zaledwie 12 par. Należy zauważyć, że wszystkie rzeczowniki polskie są miękko tematowe bądź zakończone na tzw. spółgłoskę funkcjonalnie miękką.

Podklasa 141. Są tu tylko 4 pary, w których rzeczowniki czeskie mają nom. sg. z - Ø, a polskie z -o: bílek biało, žloutek żółtko, člun czołno, chomout chomąto (spotykana forma chomát uznana jest w literaturze ortoepicznej na niepoprawną).

Podklasa 142. Od poprzedniej różni się tym, iż polskie rzeczowniki mają końcówkę -e: obličej oblicze, wnitřek wnętrze, podnož (częściej jednak rodzaju żeńskiego) podnóże. Innych par nie znalazłem.

Podklasa 143. Zawiera parę třmen strzemię, w której polski rzeczownik jest heteroklityczny.

Podklasa 1441. Należą tu wyłącznie obce łacińskie bądź z łaciną związane wyrazy z końcówką zerową nom. sg. zarówno w czeskim, jak i polskim, z tą jednak różnicą, że rzeczowniki polskie, nieodmienne w sg., tworzą formy pl. bez -um. Por. epitaf epitafium, seminář seminarium, archiv archiwum.

Podklasa 1442. Jedyna para to salám salami. Polski wyraz różni się od czeskiego nieodmiennością.

Podklasa 1443. Para opus opus jest osobliwa. Rzeczownik czeski odmienia się podobnie jak inne wyrazy czeskie klas 13 i 14, natomiast polski, mimo że jest rodzaju nijakiego i ma w nom. sg. końcówkę - Ø, deklinuje się tak jak męskie nieżywotne typu czas.

Podklasa 221. Czeski nom. sg. ma - Ø, polski zaś -a. Materiał jest tu jednorodny semantycznie, zawiera tylko nazwy męskoosobowe, poza jednym wypadkiem pochodzenia obcego; por. ortopéd ortopeda, byrokrat biurokrata, velmož wielmoża. Na 21 par 15 ma temat na -t, w tym 8 z -at.

Podklasa 222. Podział końcówek w nom. sg. jest odwrotny; czeskie rzeczowniki mają -a, polskie - Ø. Dotyczy to tylko par: buržoa burżuj, filuta filut.

Podklasa 223. W czeskich wyrazach wykładnikiem nom. sg. jest -e, w polskich -a. Idzie tylko o parę hrabě hrabia z heteroklizią w obu jej członach i parę dóže doža z fakultatywną heteroklizią w jej czeskim członie.

Podklasa 23. Również ma skąpy materiał: salamandr salamandra i hlíst (choć i hlísta, rodzaju żeńskiego) glista.

Podklasa 311. Należące do niej rzeczowniki czeskie mają w nom. sg. -a, a ich polskie ekwiwalenty - Ø; por. zásoba zásób, manikúra manikiur, fakulta fakultet. Razem 92 pary. Ilościowo wyróżniają się wyrazy z tematem zakończonym na -t (22 pary). W 21 parach czeski rzeczownik ma wygłos tematu -k, podobnie polskie odpowiedniki, przy tym to -k w większości wypadków jest sufiksalne.

Podklasa 312. Nom. sg. rzeczowników czeskich wykazuje tu -e, w polskim zaś - Ø; por. seance seans, židle zydel, krize kryzys (razem 26 par). Przeważają galicyzmy i inne wyrazy obce związane z językiem francuskim w tzw. złożonym kontakcie językowym.

Podklasa 313. W obu członach są końcówki zerowe (46 par). Por. pec piec, fajáns fajans, bandáž bandaž. Wyodrębniają się pary z czeskim rzeczownikiem o temacie na -ž i odpowiednim polskim na -ż; w większości (23 pary) chodzi o -áž i -až sufiksalne bądź quasi-sufiksalne w galicyzmach lub innych pożyczkach — pośrednio związanych z francuszczyzną.

Podklasa 321. W czeskich wyrazach nom. sg. ma -a, w polskich zero. Tylko 8 par: velryba wieloryb, sfinga (ale i rodzaju żeńskiego sfinx) sfinks, doga dog, kvíčala kwiczoł, gorila goryl, potvora potwór, želva żółw i vyza wyz. Regularnych odpowiedniości brak.

Podklasa 322. Fakultatywnie należy tu jedynie para sfinx sfinks z końcówką zerową nom. sg. w obu członach.

Podklasa 331. W czeskim zero, w polskim -a, np. alej aleja, laň lania, mez miedza (26 par). Przeważają rzeczowniki miękkotematowe niezapożyczone.

Podklasa 332. Materiał jest nadzwyczaj jednolity. Rozbieżność paradygmatyczną rzeczowników warunkuje tu wyłącznie sufiks czeski -yně, resp. polski -yni (14 par). Por. hospodyně gospodyni, zrádkyně zdrajczyni, lovkyňe łowczyni. Fakultatywnie należy tu też osobliwe revue (ale i nieodm.) rewia.

Podklasa 3411. Tworzą ją, podobnie jak resztę podklas klasy 34, pojedyncze wyrazy: abeceda abecadło i čáka czako.

Podklasa 3412. Tylko nozdra nozdrze.

Podklasa 342. Jedynie lice (ale też z zerem w nom. sg. líc) lico.

Podklasa 3431. W tej i pozostałych podklasach serii 343 czeski nom. sg. ma końcówkę zerową: líc (ale i lice) lico, dáseň dзиаśło.

Podklasa 3432. Polskie odpowiedniki mają w nom. sg. -e: podsíň podsienie, obuv obuwie, podnož (rodzaju męskiego rzadziej) podnoże.

Podklasa 34331. Są tu dwie pary zapożyczeń związanych z łaciną; polskie rzeczowniki, nieodmienne w sg. tracą -um w odmianie pl.: trofej (i rzadziej rodzaju męskiego) trofeum, konzervatoř konserwatorium.

Podklasa 34332. Należy do niej jedynie zoo (nieodm. lub rodzaju nijakiego odm.) zoo nieodm.

Podklasa 411. Końcówce -o czeskich członów odpowiada w polskim nom. sg. z zerem, por. břiško brzuszek, rdesno rdest, olovo olów. Razem 16 par, w tym 6 z tematem na -t (zapożyczenia).

Podklasa 412. Tylko ovoce owoc.

Podklasa 413. Jest tu 5 par, wyłącznie rzeczowniki rodzime, czeskie z -í, polskie z - Ø w nom. sg.: mliči mlecz, podolí padół, smetí śmieć, zásvětí zaświat, chrastí chrust.

Podklasa 4141. W jedynej parze epiteton epitet czeski rzeczownik jest heteroklityczny.

Podklasa 4142. Wszystkie należące tu wyrazy są grecko-łacińskiego pochodzenia (11 par). W polskim mają temat ujednolicony, w czeskim zaś heteroklityczny (nom. i acc. sg. bez

-t). Por. drama dramat, klima klimat, prizma pryzmat.

Podklasa 4143. Czeskie rzeczowniki mają w nom. sg. zero i -um wypadające w przypadkach zależnych (prócz acc. sg.). Odpowiedniki polskie są wolne od heteroklizy i -um, poza wyrazem album, nie zawierają. Etymologicznie materiał jednorodny: greczyzmy, latynizmy bądź inne zapożyczenia pośrednio z greką lub łaciną związane. Por. album album, jubileum jubileusz, desideratum dezyderat (razem 11 par).

Podklasa 4144. W następujących 9 parach, głównie galicyzmach, wyrazy czeskie to indeclinabilia, polskie odmienne z nom. sg. - Ø: abonmá abonament, aroma (ale może być i odm.) aromat, (polo) finale (pół) finał, aloe (też odm. rodzaju żeńskiego) aloes, komité (i komitét, odm. męski) komitet, dekolté (lub dekoltáž) odm. żeński) dekoltaż, remis (też żeński lub odm. remíza) remis, precedens (lub odm. męski) precedens.

Podklasa 431. Tu jest rozbieżność paradygmatyczna czeskiego -o wobec polskiego -a w 8 parach: torpédo torpeda, komando komenda, ticho cisza, lanko linka, violoncello wiolonczela, lano lina, havano (i havana, nieodm., nijaki) hawana, prázdno próżnia.

Podklasa 4321. Zawiera trzy pary wyrazów rodzimych: zahraničí zagranica, jmeli jemioła i kopi kopia.

Podklasa 4322. Ma tylko trní tarń.

Podklasa 4331. Nom. sg. w czeskim ma końcówkę zerową i wygłos -um usuwany w pozostałych przypadkach (z wyjątkiem acc. sg.), rzeczowniki polskie -um nie zawierają wcale. Są tu bezwyjątkowo latynizmy: morfium morfina, evangelium ewangelia, minium minia, bandérium banderia, datum data, vízum wiza (6 par).

Podklasa 4332. Tu dominują galicyzmy. Czeskie są nieodmienne, polskie mają w nom. sg. -a: moka mokka, havana (ale i w havano odm.) hawana, piké (ale też pik odm. męski) pika, defilé defilada, renomé renoma, plisé plisa, klišé klisza, mimikry mimikra (i obocznie mimikry nieodm.). Razem 8 par.

Podklasa 441. W odnoszącym się tu materiale rzeczowniki czeskie mają cechy paradygmatyczne jak w podklasie 4331, ich polskie odpowiedniki mają -um tylko w sg., które jest nieodm. Por. lyceum liceum, kolegium kolegium, plénium plenum (47 par, same latynizmy i greczyzmy).

Podklasa 442. W 5 parach czeskie rzeczowniki zawierają w nom. sg. -o, rzeczowniki polskie, z wygłosem -o nie stanowiącym końcówki fleksyjnej, są nieodmienne. Są to zapożyczenia: kakao kakao, kaliko kaliko, kilo kilo, zoo (obocznie jednak też rodzaju żeńskiego nieodm.) zoo, depo depo.

Z zebranych w 40 podklasach danych wynika, iż w rozbieżnościach rodzajowo-deklinacyjnych znaczny udział mają zapożyczenia, zwłaszcza greko-łacińskie. Rozbieżności paradygmatyczne w obrębie rzeczowników niezapożyczonych są stosunkowo niewielkie. Zatem odmienna adaptacja wyrazów obcych stanowi dość wyżne źródło dyferencjacji języka czeskiego i polskiego.

Charakterystyczny jest rozkład liczbowy podklas wg rodzajów gramatycznych. Łącznie podklasy serii 31 zawierają 164 pary rzeczowników, podklasy serii 13 — 105 par, podklasy serii 41 — 54 pary, podklasy serii 44 — 52 pary, podklasy serii 33 — 41 par, podklasy serii 43 — 26 par, podklasy serii 22 — 25 par, podklasy serii 14 — 15 par, podklasy 34 — 12 par, podklasy serii 32 — 9 par i podklasy serii 23 — 2 pary. Układ klas wg malejącej liczby podklas: 34, 41 (po 7 podklas), 14 (6 podklas), 45 (5 podklas), 22, 31 (po 3 podklasy), 13, 32, 33, 44 (po 2 podklasy) i 23 (1 podklasa).

РАСХОЖДЕНИЯ В ПАРАДИГМАТИКЕ ЧЕШСКИХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ИХ ПОЛЬСКИМИ СЛОВАРНЫМИ ЭКВИВАЛЕНТАМИ, БЛИЗКИМИ ПО ЗВУЧАНИЮ

Резюме

В статье намечается детальная классификация чешско-польских пар имен существительных, совпадающих по значению и одновременно сходных по звучанию, с точки зрения грамматического рода и склонения. Предпринимается попытка установить объем расхождений в этом плане на материале известного Чешско-польского словаря Б. Выдры.

PARADIGMATIC DIFFERENCES BETWEEN CZECH SUBSTANTIVES AND THEIR POLISH PAROPHONIC EQUIVALENTS

Summary

The present article deals with a group of Czech and Polish nouns taken from B. Vydra's *Česko-polský slovník*, Praha 1958 (2nd ed.). All the lexical material has been divided into 11 classes and 40 subclasses, according to gender and/or inflexion differences.